

מפגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

שימוש בסמים בישראל –
מסקנות נוספות מהסקרים

גירא רהב

תדפיס מתוך גיליון 26

טבת תשס"ח – דצמבר 2007

שימוש בסמים בישראל – חסקנות נוספות מהסקרים

גיורא רהב

תקציר

סקרים ארציים של השימוש בסמים על ידי בני נוער (תלמידים) נערכו בארץ מאז 1989. מאמר זה מנסה לבדוק היבטים מסוימים של התמונה המצטברת מסקרים אלה. המאמר עוסק בשני נושאים עיקריים. הנושא הראשון הוא שיעורי השימוש בקבוצות החומרים העיקריות. הבדיקה מראה שלפחות בעשר השנים האחרונות שנבדקו (1995–2005) הייתה מידה רבה של יציבות בשיעורי השימוש. עלייה משמעותית ועקיבה למדי נמצאה רק בשימוש במשקאות חריפים וקנביס. הנושא השני שנבדק הוא מידת ההתמדה בשימוש בחומרים שנסקרו. נמצא שההתמדה הרבה ביותר הייתה בשימוש בסמים "קשים" ובטבק.

מילות מפתח: סמים, התמכרות, עישון, סטייה

חבוא

הרשות למלחמה בסמים עורכת בארץ אחת לכמה שנים סקר המבוסס על דיווח עצמי, שבדק את השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים שונים, חלקם חוקיים וחלקם בלתי חוקיים. מטרת המאמר היא להציג שני שימושים משמעותיים שאפשר לעשות בסקרים אלה, שכבר התפרסמו. האחד, שימוש מוכר יחסית, הוא השוואת הסקרים זה לזה תוך ניסיון למצוא מגמות התפתחות, כלומר שינוי שיעורי השימוש בחומרים שונים במשך השנים. השימוש השני, כמעט בלתי מוכר, הוא האפשרות להעריך באמצעות סקרים אלה את הנטייה להתמיד בשימוש בחומרים השונים בתנאי רחוב. ראוי להדגיש שמדובר בסקרים כפי שהתפרסמו, ולא בנתונים הגולמיים, כיוון שהדו"חות עם פרסומי הסקרים זמינים לכל המעוניין יותר מהנתונים הגולמיים.

בטרם אפנה לניתוח מגמות השימוש בסמים, ראוי לציין שמדובר בסקרים המבוססים על דיווח עצמי, ולכן קיים חשש של ממש שהיקפי השימוש בסמים בפועל גבוהים יותר מהמדווח. עם זאת, השימוש בסקרים אלה ראוי מכמה סיבות: ראשית, אין

כיום שיטה טובה יותר להערכת שיעור השימוש בחומרים שונים באוכלוסייה. לאור העובדה ששיטה זו היא השיטה המקובלת בעולם, היא מאפשרת השוואה בין ישראל לבין מדינות אחרות. נוסף על כך, הנתונים המצטברים בסקרים אלה מאפשרים השוואה טובה בין מגזרי אוכלוסייה, ועוד יותר מזה – בין התקופות השונות שבהן נערכו הסקרים.

תקנות בשימוש בסמים

השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים מוכר בעשורים האחרונים כאחת הבעיות החמורות של התקופה, בעיה שמשפיעה בעיקר על נוער וצעירים. בדו"ח מחקר שהתפרסם לא מזמן בארצות הברית מתייחסים החוקרים ל"מגפה הנרחבת של שימוש בלתי חוקי בסמים שהתחילה בשנות השישים" בקרב צעירים בארצות הברית ושבקבותיה חלו שינויים דרמטיים בשימוש כמעט בכל סוגי הסמים שהיו חלק מהמגפה. כך נאמר שסמים חדשים רבים הופיעו והיו לחלק מ"סלט" של סמים בלתי חוקיים שזמינים לצעירים בארצות הברית. תפיסה זאת, המציגה את השימוש בסמים כמגפה, היא תפיסה נפוצה, ואולי אף התפיסה הנפוצה ביותר שעל פיה נבחנת התופעה.

תפיסה זאת מבוססת על שני היבטים מרכזיים של התופעה: ראשית, ההתמכרות לסמים היא תופעה שניתן לדמותה למחלה. אלן לשנר (Leshner, 1997), מי שהיה ראש המכון הלאומי לשימוש לרעה בסמים בארצות הברית (NIDA), כתב על כך מאמר בכתב העת המדעי המוביל Science, ובו הוא אומר במפורש: "התמכרות היא מחלת מוח"; כלומר השימוש בסמים (ובכלל זה אלכוהול, טבק ואולי גם קפה) לשם הנאה מקושר עם תופעות מוחיות ניתנות לזיהוי, והוא מוצג כמחלה פרוגרסיבית, שהולכת ומחמירה – תהליך שניתן אולי לעצירה, אך לא להיפוך כיוון. זוהי מחלה שתחילתה בהתנהגויות מבודדות זו מזו (שימוש מזדמן), אך המתחיל בתהליך נמצא במעין מדרון חלקלק, שקל להידרדר בו תוך איבוד שליטה מוחלט; שנית, אין זו תופעה סטטית. מדובר בתופעה דינמית שצצה והתפשטה במהירות, באופן דומה לזה שבו צצות ומתפשטות מגפות, ויש הטוענים שהיא עדיין הולכת ומתפשטת. בדומה למגפות אחרות (כגון מגפת האיידס), התופעה מכה בשכבות חברתיות נרחבות, כך שקשה לזהותה מראש ולדעת היכן תופיע, ויש סימנים לכך שהיא מתפשטת באמצעות "מגע", בדומה למחלות מידבקות.

לראייה זאת מתלווה גישה שאינה רואה את השימוש בסמים כמחלה (או לא רק כמחלה), אלא כבעיה בעלת משמעות חברתית ניכרת. וכך אומר יו"ר ועדת הסמים של הכנסת ביום 22.6.06, עם היבחרו לתפקידו (ועדת הכנסת למאבק בנגע הסמים, 2006):

בעיית הסמים היא מכת מדינה, חולה רעה, בעיה לאומית ממדרגה ראשונה. אחרי בעיית הטרור, הבעיה השנייה של מדינת ישראל זו בעיית הסמים. יש כ-200 אנשים שנפגעים מדי שנה, וזה מגיע למקרי מוות. יש למעלה מ-85 אלף

איש בני נוער שמתמכרים לסמים, יש כמעט 300 אלף שמשתמשים בסמים. והמגפה האחרונה – הסמים הנדיפים שבני נוער משתמשים. יש בעיה אמתית לעצור את זה מבחינה חוקית. יש צורך להכין הצעת חוק, כי אי-אפשר לעצור חומרים שהם נדיפים כאשר הם זמינים.

גם מבקר המדינה (2001) אומר על כך: "על פי נתוני משטרת ישראל והרשות למלחמה בסמים, ישנה עלייה מתמשכת בהיקף השימוש בסמים בחברה הישראלית. תופעת השימוש בסמים גם בקרב הנוער הולכת ומתרחבת בשנים האחרונות. היא מתחילה עוד לפני הגיוס לצה"ל ונמשכת במהלך השירות. דפוסי השימוש בסמים אף הם השתנו, וקיים מעבר מסמים 'קלים' לסמים 'קשים' יותר".

למרות הבדלי מינוח, התבטאויות אלה משקפות ראייה דומה של הנושא בשני היבטים: האחד – השימוש בסמים הוא בעיה, הן מבחינת בריאותית והן כתופעה חברתית; השני – הבעיה הולכת ומחמירה, הן מבחינת היקפה והן מבחינת חומרתה.

להלן אבדוק ואשווה את ממצאי הסקרים השונים, במטרה לבחון טענות אלה ודומותיהן בנוגע למתבגרים הלומדים בבתי ספר על-יסודיים.

לוח 1. אחוז המשתמשים בחומרים שונים ב-12 החודשים האחרונים בסקרי שנים שונות

החומר	1989	1995	1998	2001	2005
טבק	23.5	23.9	21.2	19.1	20.4
אלכוהול	57.6	61.9	56.9	47.3	49.4
יין	40.8	36.2	44.9	37.8	37.9
בירה	45.4	44.2	40.0	32.3	34.1
משקאות חריפים	23.8	22.5	31.7	28.2	32.5
סם בלתי חוקי	6.4	9.3	9.8	10.5	9.9
קנביס	1.7	3.4	5.1	5.0	5.8
סמים אחרים	1.5	5.2	5.3	5.4	3.9

הנתונים בלוח 1 מציגים את ממצאיהם העיקריים של סקרי הרשות שנערכו מאז 1989. הסקרים בדקו את השימוש בחומרים שונים בשנה האחרונה בקרב הנוער (כאמור – תלמידים בתי ספר על-יסודיים). כל הסקרים התבססו על מדגמים ארציים של התלמידים ונערכו בשיטה דומה (אם כי לא זהה לגמרי), תוך ניסיון לשמור על פערי זמן של כשלוש שנים בין סקר לסקר. פער השנים הגדול ביותר (בין 1989 ל-1995) נובע מכך שסקר נוסף שנערך בתקופה זו לא כלל את האוכלוסייה הערבית, ולכן הוא אינו ניתן להשוואה עם הסקרים האחרים.

כאמור, אפשר בהחלט להשוות את הממצאים על פני השנים, אך יש להביא בחשבון אפשרות שהסקר הראשון היה מדויק קצת פחות מאלה שבאו בעקבותיו, וזאת מעצם היותו ראשון. כך למשל, ההתייחסות לשימוש בסם בלתי חוקי כלשהו כוללת שימוש בלתי חוקי בתרופות מסוימות. בסקר הראשון נוסחה השאלה כ"שימוש ללא מרשם רופא", ואילו בסקרים הבאים שונה הניסוח ל"שימוש ללא סיבה רפואית". בדומה לכך, רשימת החומרים הבלתי חוקיים הלכה והתארכה, דבר שעשוי היה להשפיע גם הוא על הדיווח. הסתייגויות אלה חשובות משום שבהתייחס לחלק מהחומרים, ההפרש בין הסקר הראשון לשני גדול מההפרשים בין הסקרים הבאים, וקשה לומר אם מדובר בהבדל אמיתי או בהבדל הנובע משינויים בשיטת המחקר.

בחינת הלוח רומזת על מספר כיווני התפתחות: בחומרים החוקיים (אלכוהול וטבק) ההתפתחויות אינן עקיבות, אך אפשר להבחין בירידה קלה בשיעור המעשנים (ובקרב המבוגרים ירידה זאת בולטת יותר), מ-23.5% ל-20.4%. בשתיית משקאות אלכוהוליים יש תנודות ניכרות, אך נראה שהמגמה הכללית היא מגמה של ירידה בשיעור התלמידים השותים משקאות כאלה. ירידה זאת ניכרת בעיקר בשיעור שותי בירה (מ-44%—45% בשני הסקרים הראשונים ל-32%—34% בשני האחרונים). לעומת זאת, חלה עלייה ניכרת בשיעור שותי משקאות חריפים, כך שמשקלם עלה מ-40% מכלל צורכי האלכוהול בסקרים הראשונים ל-66% בשני הסקרים האחרונים.

אבל הנושא המעניין אותנו ביותר הוא שיעור המדווחים על צריכת סמים בלתי חוקיים. באשר לסמים בלתי חוקיים בכלל (וכזכור, אלה כוללים חשיש וקנביס, סמים "קשים" ותרופות שאין בהן צורך רפואי), אחוז המדווחים על שימוש כלשהו בשנה האחרונה עלה מ-6.5% לכ-10%. שינוי זה מצביע על עלייה ניכרת, אך התמונה שונה במקצת כאשר אנו בוחנים את מרכיביה. כך אפשר להבחין שהשימוש בקנביס עלה פי 1.8 מ-1995 ל-2005 ובערך פי שלושה מאז הסקר של 1989. אף כי ברור שחלק מעלייה זאת נובע מסיבות מתודולוגיות (כגון שינוי בניסוח השאלה), קרוב לוודאי שחלק ניכר מהשינוי מצביע על עלייה אמיתית בשיעור המשתמשים בקנביס. לעומת זאת, כשמדובר בסמים אחרים (כל סוגי הסמים חוץ מקנביס ותרופות), נראה שיש יציבות יחסית (עם תנודות משמעותיות) מאז 1995, אך עלייה ניכרת (יותר מפי שניים) מאז הסקר של 1989. אחד הדברים הבולטים בלוח לעיל הוא הפער הגדול בין שיעורי השימוש בחומרים החוקיים מצד אחד והחומרים הבלתי חוקיים מצד שני.

לוח 2 מציג את אחוז המשתמשים בכל חומר פסיכו-אקטיבי בשלושים הימים האחרונים. בעוד שיעור המשתמשים בשנה האחרונה הוא אינדיקטור מקובל לשיעור המשתמשים בחומר בכלל, שיעור המשתמשים בחודש האחרון הוא אינדיקטור מקובל לשיעור השימוש השוטף באוכלוסייה. הנתונים בלוח 2 מצביעים על מספר מגמות: ראשית, קשה להצביע על מגמות ברורות בעישון או בשתיית משקאות אלכוהוליים באופן כללי. עם זאת, אפשר להבחין בשינוי ניכר בתמהיל המשקאות: בעוד שבשיעורם של שותי בירה ניכרת ירידה, ניכרת עלייה חדה ועקיבה באחוז שותי משקאות מזוקקים ("משקאות חריפים"). באשר לשימוש בחומרים בלתי חוקיים,

נראה שלפחות מאז 1995 מסתמנת יציבות. אך יציבות כללית זו מסתירה מגמה של עלייה בשיעור המשתמשים בקנביס. בשיעור המשתמשים בקביעות בחומרים אחרים (בעיקר בסמים "קשים") יש שינויים שאינם עקיבים: מסקר 1989 לסקר 1995 ישנה עלייה גדולה, ועלייה זאת נמשכת עד 2001, אך ב-2005 ניכרת ירידה מסוימת. להבדלים אלה יש להתייחס בזהירות, שכן קשה לומר אילו משינויים אלה הם שינויים אמיתיים המשקפים מציאות ואילו אינם אלא ביטוי לשינויים מתודולוגיים.

לוח 2. אחוז המשתמשים בחומרים שונים בחודש האחרון בסקרי שנים שונות

החומר	1989	1995	1998	2001	2005
טבק	14.2	15.7	16.1	13.7	15.3
אלכוהול	42.4	34.1	37.0	33.7	37.2
יין	26.6	22.6	26.8	24.1	26.0
בירה	32.2	25.9	21.9	20.9	22.9
משקאות חריפים	13.1	11.2	15.6	16.4	21.4
סם לא חוקי כלשהו	3.8	6.2	6.6	7.4	6.3
תרופות	3.2	4.5	4.3	4.3	4.1
קנביס	1.2	2.6	3.7	4.1	3.6
אחרים	1.5	4.2	4.2	4.6	3.3

בכל אופן, אם נסכם את השינויים הברורים יחסית, הם מתבטאים בעלייה בשיעור שותי המשקאות החריפים וכנראה גם בשיעור צורכי הקנביס; כלומר מדובר בעלייה ברורה בשימוש השוטף או בשימוש הקבוע באותם חומרים שחלה עלייה כללית בשיעור המשתמשים בהם, או במילים אחרות – עם העלייה בשיעור הנחשפים לחומרים אלה מדי שנה, חלה גם עלייה בשיעורם של המשתמשים בהם באופן אינטנסיבי יחסית.

ההתפתחויות בשימוש בחומרים החוקיים (אלכוהול וטבק) אינן עקיבות, אם כי אפשר להבחין בירידה קלה בשיעור המעשנים. באשר לצריכת משקאות אלכוהוליים, מסתמנת ירידה משמעותית באחוז השותים מ-1989 (כ-70%) ל-1995 (כ-61%), אך בשלושת הסקרים האחרונים שיעור השותים כמעט קבוע. עם זאת, ניכרת עלייה בשיעור צורכי המשקאות החריפים. מדובר בעלייה ברורה מכ-23% לכ-32%, וכפי שמראה הטור האחרון, זוהי עלייה פי 1.44. עלייה חדה מאוד ניכרת גם בצריכת קנביס: מ-1.7% ב-1989 ל-5.8% ב-2005, כלומר שיעור המשתמשים בקנביס עלה ביותר מפי שלושה! גם אם נתעלם ממצאו של הסקר הראשון, שכאמור בשל היותו ראשון היה חשוף יותר לטעויות (שגם אם כל אחת מהן זעירה בלבד הן עלולות להצטבר) ונתמקד בשימוש בעשר השנים האחרונות, נמצא שחלה עלייה של פי 1.8

בשיעור המשתמשים בקנביס (העלייה במספר המוחלט הייתה גדולה הרבה יותר, משום שגם אוכלוסיית התלמידים גדלה).

אחת השאלות המעניינות בקשר לשינוי בשיעורי השימוש בסמים היא, האם (ובאיזו מידה) השינוי משקף שינוי בצריכת חומרים פסיכו-אקטיביים בכלל או שינוי בתמהיל שלהם; למשל, האם העלייה בשיעור השימוש בחומרים בלתי חוקיים מ-1995 ל-2005 נובעת מעלייה כללית בשיעור השימוש בחומרים כלשהם (ובכלל זה עלייה בשתיית משקאות אלכוהוליים ובעישון) או מעלייה במשקלם של החומרים הבלתי חוקיים בין החומרים הפסיכו-אקטיביים שמשמשים בהם.

לוח 3. שיעור המשתמשים בחומרים בלתי חוקיים ביחס לשיעור המשתמשים בחומרים חוקיים לפי שנת הסקר ותקופת ההתייחסות

שנה	1989	1995	1998	2001	2005
חוקי = טבק					
שנה	0.27	0.39	0.46	0.55	0.49
חודש	0.27	0.39	0.41	0.54	0.41
שבוע	0.30	0.43	0.39	0.56	0.38
חוקי = אלכוהול					
שנה	0.09	0.18	0.18	0.22	0.17
חודש	0.11	0.15	0.17	0.22	0.20
שבוע	0.12	0.29	0.25	0.29	0.20

לוח 3 מציג את היחס בין שיעור המשתמשים בחומרים בלתי חוקיים לבין שיעור המשתמשים בחומרים חוקיים, והחומרים החוקיים המשמשים להשוואה הם טבק או אלכוהול. יחס זה חושב עבור כל אחת מתקופות ההתייחסות בכל אחת מהשנים, כך שאפשר לראות אם חל שינוי משנה לשנה ואם יש הבדל בין תקופת ההתייחסות אחת לאחרת. בדיקת הלוח מראה שקיים הבדל ניכר בין היחס בשימוש בחומרים בלתי חוקיים ואלכוהול (שהוא בטווח 0.09–0.29) לבין היחס בשימוש בחומרים בלתי חוקיים וטבק (טווח 0.27–0.49). הבדל זה נובע בעיקר מההבדלים בין שיעורי שתיית אלכוהול לבין שיעורי העישון.

נוסף על כך, ברוב השנים יש מידה רבה של הומוגניות בין שלש תקופות ההתייחסות (שנה, חודש ושבוע) בכל אחד מחלקי הלוח. כך למשל אפשר לראות שבשנת 1989 היה שיעור השימוש בחומרים בלתי חוקיים כ-28% משיעור השימוש בטבק וכ-10%–11% משיעור השימוש באלכוהול.

ובאשר למגמת התפתחות כוללת, ניתן לראות מגמה כזו בכל אחד מחלקי הלוח: קיימת מגמה כללית של עלייה במשקלו של השימוש בחומרים בלתי חוקיים ביחס

לשימוש בטבק, וכן ישנה מגמה כללית דומה מאוד בשימוש במשקלו של השימוש בחומרים בלתי חוקיים ביחס לשימוש באלכוהול. למעשה, אפשר לראות הקבלה כזאת גם בחלק מהסטיות מהמגמה הכללית. כך למשל אפשר להבחין בכל אחת משורות הלוח בירידה מסוימת ביחסים שחושבו לשנת 2005. הקבלה זאת, שאינה מובנת מאליה, מקנה מידה ניכרת של אמינות למגמות המשתקפות מהשוואת ממצאי הסקרים בשנים אלה. מגמות אלה מציינות בראש וראשונה כי בקרב הנוער חלה עלייה במשקל של השימוש בחומרים בלתי חוקיים בכלל ושל השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בפרט. גם אם ניקח בחשבון שחלק מההבדלים שנמצאו הם תוצאה של הבדלים מתודולוגיים, נראה כי יש במגמות אלה כדי לשקף מציאות, ועל כן ייתכן שהן מצביעות על תהליך שבו החומרים הבלתי חוקיים הולכים ומחליפים את החומרים החוקיים.

ההתמדה בשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים

השוואת לוח 1 עם לוח 2 מראה שבכל אחד מהסמים (ובכל אחד מהסקרים), הנתונים בלוח 2 נמוכים במידה ניכרת מהנתונים בלוח 1. דבר זה סביר ביותר, משום שהמשתמשים בכל חומר בשנה האחרונה כוללים את כל המשתמשים בו בחודש האחרון וכן משתמשים נוספים שלא עשו בו שימוש בחודש האחרון. וכך גם ברמה המושגית, המופשטת יותר: מי שמשתמשים בחומר מסוים באופן אינטנסיבי הם רק חלק מכלל המשתמשים בו, ואלה הם רק חלק ממי שהתנסו אי-פעם בשימוש בחומר. למעשה, התפיסה המקובלת היא שהשימוש בסמים הוא תהליך שראשיתו בשימוש חד-פעמי שהופך לשימוש מזדמן, ואילו זה הופך (עתים לאט, עתים מהר) לשימוש מתמיד ואינטנסיבי ולהתמכרות. אם כך, הרי הנתונים שלעיל עשויים לשמש אותנו כבסיס לאומדן מידת הסיכון להתמכרות (או לפחות – לשימוש אינטנסיבי יחסית) הנובעת מכל אחד מהחומרים (או כל אחת מקבוצות החומרים) שנבדקו. השיקול פשוט: אם חומר מסוים ממכר לחלוטין כבר לאחר שימוש יחיד, הרי כל מי שהשתמש בו פעם אחת ימשיך להשתמש בו. במקרה כזה, שיעור המשתמשים בכל חומר בחודש האחרון יהיה זהה או קרוב לשיעור השימוש בשנה האחרונה, והדבר יצביע על התמדה של קרוב ל-100% בשימוש בחומר. לעומת זאת, אם השימוש החד-פעמי איננו ממכר כלל, יהיה פער גדול בין שני השיעורים (אפשר לחשב פער זה משום שהוא יהיה פונקצייה של הסיכוי לשימוש חד-פעמי). אם כן, הפער היחסי בין שני השיעורים יכול לשמש אותנו לאומדן "פוטנציאל ההתמדה" של השימוש בחומר.

השאלה הטכנית העיקרית שיש להתחבט בה לשם מציאת אומדן כזה היא, מהם בדיוק השיעורים שיש להשוות על מנת להגיע לאומדנים כאלה של "פוטנציאל ההתמדה". כאמור, מדובר בהשוואת שיעור המשתמשים הנוכחיים (כאינדיקטור לשימוש אינטנסיבי) עם שיעור המשתמשים הבסיסי (מי שעשו צעד ראשון בדרך שעלולה הייתה להביא לשימוש מתמיד וקבוע). לכן שאלה בסיסית היא איזה שיעור יהיה אינדיקטור הולם לשיעור השימוש הנוכחי, האינטנסיבי. כפי שנאמר לעיל,

מקובל לראות את שיעור המשתמשים בחודש האחרון כאינדיקטור כזה. השיקול הוא ששימוש חודשי או תכופ יותר מצביע על קביעות וסדירות בצריכת חומר, כלומר על שימוש שעולה על מה שאפשר לראות כשימוש מזדמן בלבד. לעומת זאת, אפשר לומר ששימוש שיש בו הפסקה של יותר משבוע בין פעם לפעם, אינו שימוש אינטנסיבי, וודאי שהוא רחוק מאוד מלשקף את שיעור המכורים. לכן, ייתכן מאוד שכדאי לקחת כאינדיקטור את שיעור המשתמשים בחומר בשבוע האחרון. כאן מדובר בתקופה מצומצמת יותר ולכן גם בשימוש אינטנסיבי הרבה יותר. אבל כאן עולה בעיה אחרת: שיעורי המשתמשים בחומרים שונים בשבוע האחרון נוטים להיות נמוכים, ומאחר שהם מבוססים על סקרים, הם מבוססים על נבדקים מעטים, דבר שפוגע מאוד במהימנות הנתונים. מסיבה זאת ייתכן שעדיף להתבסס על שיעור המשתמשים בחודש האחרון.

לוח 4 מציג את מקדמי ההתמדה. כל אחד ממקדמים אלו חושב כיחס בין שיעור המשתמשים בחודש האחרון לבין שיעור המשתמשים בשנה האחרונה. בחינת המקדמים לשנת 2005 מאפשרת לדרג את קבוצות החומרים השונות מבחינת הנטייה להתמיד בשימוש בהן. בחינה זאת מראה שמקדם ההתמדה בשני החומרים החוקיים, טבק ואלכוהול, הוא 0.75; כלומר 75% מהמדווחים על שימוש בטבק ובאלכוהול בשנה האחרונה דיווחו שהשתמשו בהם בחודש האחרון. לעומת זאת, מקדם ההתמדה של שימוש בחומרים בלתי חוקיים (מכל סוג שהוא) הוא 0.64 בלבד, מקדם המציין ש-64% ממי שהשתמשו בחומרים אלה בשנה האחרונה השתמשו בהם בחודש האחרון; כלומר ההתמדה בשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים חוקיים גבוהה מההתמדה בשימוש בחומרים הבלתי חוקיים.

לוח 4. מקדמי ההתמדה (היחס בין שימוש בחודש האחרון לשימוש בשנה האחרונה)

החומר	1989	1995	1998	2001	2005
טבק	0.60	0.66	0.76	0.72	0.75
אלכוהול	0.74	0.55	0.65	0.71	0.75
יין	0.65	0.62	0.60	0.64	0.69
בירה	0.70	0.59	0.55	0.65	0.67
משקאות חריפים	0.55	0.50	0.49	0.58	0.66
סם בלתי חוקי	0.59	0.67	0.67	0.70	0.64
קנביס	0.71	0.76	0.73	0.82	0.62
סמים אחרים	1.00	0.81	0.79	0.85	0.85

בעיה דומה לזאת היא הגדרתה של נקודת ההתחלה: האם כל מי שהשתמש בחומר מסוים אי-פעם בעבר ייחשב מועמד לשימוש קבוע ומתמיד, או שעדיף להתבסס על הגדרה מצמצמת יותר, כגון מי שהשתמש בחומר בשנה האחרונה. מאחר שאין לנו

כרגע שיקולים שיכריעו את הכף בעד השימוש באינדיקטור מרחיב או מצמצם, נראה לי שהדרך הטובה ביותר תהיה לאמוד את "פוטנציאל ההתמכרות" של חומר מסוים פעמיים – פעם אחת תוך התבססות על הגדרה מרחיבה ופעם אחת על סמך הגדרה מצמצמת, וכך אפשר יהיה לאמוד תחום סביר שבו נמצא הערך האמתי.

בדיקת גובהם של מקדמי ההתמדה במשך השנים מראה שינויים קלים בלבד. שינויים אלה הם בעיקר עלייה בהתמדה בשימוש בחומרים החוקיים (בכל סוג ובמשקאות אלכוהוליים בכלל) מאז 1995. לעומת זאת, בחומרים הבלתי חוקיים קיימות תנודות קלות בלבד בתקופה זאת, וההתמדה בשימוש בקנביס נוטה לרדת, בעוד ההתמדה בשימוש בסמים "קשים" עולה במקצת.

מה שעשוי לעניין אותנו יותר הוא דירוג החומרים לפי מקדמי ההתמדה שלהם, כלומר – לפי הנטייה של משתמשים להשתמש בהם במידה מסוימת של קביעות. אם נתייחס לדירוג קטגוריות של חומרים על פי מקדמי ההתמדה ב-2005, נמצא שהחומרים החוקיים (אלכוהול וטבק) הם בעלי מקדמי התמדה זהים (0.75) וגבוהים מהמקדם של חומרים בלתי חוקיים (0.64). לעומת זאת, הדירוג של החומרים המפורטים יותר מראה שהסמים ה"קשים" הם בעלי מקדם ההתמדה הגבוה ביותר (0.85) וטבק בעקבותיהם (0.75). המשקאות האלכוהוליים המפורטים באים אחר כך, וההבדלים ביניהם קטנים מאוד, ואילו בתחתית הדירוג נמצאת ההתמדה בשימוש בקנביס.

הסקר משנת 2005 מאפשר להשוות את שיעור הנבדקים שהשתמשו בכל חומר אי-פעם בעבר לשיעור הנבדקים שהשתמשו בו בשבוע האחרון. גישה זאת, שנותנת אומדן מרחיב של התופעה, רואה את שיעור השימוש אי-פעם כאינדיקציה לרמת החשיפה לחומר ואת שיעור השימוש התכוף בחומר בשבוע האחרון כאינדיקציה לשימוש שהיה להרגל (או לתלות או התמכרות).

לוח 5. השוואת מקדמי התמדה של חומרים שונים לפי בסיסי חישוב שונים (חודש אחרון חלקי שנה אחרונה, ושבוע אחרון חלקי אי-פעם) – נתוני 2005

החומר	חודש / שנה	שבוע / אי-פעם
טבק	0.75	0.45
אלכוהול	0.75	0.39
יין	0.69	0.32
בירה	0.67	0.29
משקאות חריפים	0.66	0.29
לא חוקי כלשהו	0.64	0.32
קנביס	0.62	0.36
סמים אחרים	0.85	0.56

לוח 5 משווה את מקדמי ההתמדה שחושבו בשתי שיטות שונות. טור אחד (חודש / שנה) מבוסס על שיעור המשתמשים בחודש האחרון מחולק בשיעור המשתמשים בשנה האחרונה, ולמעשה הוא הטרור האחרון שראינו בלוח 4 לעיל. הטרור האחר (שבוע / אי-פעם) מבוסס על שיעור המשתמשים בשבוע האחרון מחולק בשיעור המשתמשים בחומר אי-פעם בעבר; כלומר המספר 0.36 המופיע בטור זה בשורה של הקנביס פירושו ש-36% מהנבדקים שדיווחו על שימוש בקנביס אי-פעם בעבר דיווחו על שימוש כזה בשבוע האחרון; במילים אחרות, בקרב התלמידים שנבדקו, קצת למעלה משליש מאלה שהשתמשו בחומר בעבר עשו זאת בזמן האחרון, ואפשר לומר שהם מגלים מידה מסוימת של התמדה בשימוש. כפי שצוין לעיל, ההיגיון שעליו מבוססים האומדנים בטור הזה מוצק יותר, אך המספרים חשופים יותר לטעות.

הדבר הבולט ביותר בלוח הוא שכל המקדמים בטור הראשון גבוהים מאלה שבטור השני. דבר זה צפוי מאוד, משום שהמקדמים בטור השני (שבוע / אי-פעם) מבוססים על מונה נמוך יותר (נתוני השבוע האחרון לעומת נתוני החודש האחרון) ומכנה גבוה יותר (אי-פעם לעומת השנה האחרונה). מבחינה זאת, אפשר לראות את שני האומדנים כ"אומדן גבוה" וכ"אומדן נמוך" למקדם ההתמדה ה"אמיתי" של חומר.

בדיקת מקדמי ההתמדה לפי הטרור האחרון (האומדן הנמוך) מראה שמבין הקטגוריות השונות של חומרים, טבק הוא בעל מקדם ההתמדה הגבוה ביותר (0.45), אלכוהול הוא השני (0.39) וסמים בלתי חוקיים הם במקום השלישי. בדיקת דירוגיהם של החומרים מראה שסמים אחרים (סמים "קשים") הם בעלי מקדם ההתמדה הגבוה ביותר (0.56) וטבק בא אחריהם. בירה ומשקאות אחרים הם בעלי מקדמי ההתמדה הנמוכים ביותר (0.29), ויין וקנביס תופסים את המקומות האמצעיים.

סיכום

המאמר עסק בשני נושאים שונים: שינוי שיעורי השימוש בחומרים שונים במשך השנים ורמת ההתמדה בשימוש בחומרים השונים. באשר להתפתחות בשימוש בחומרים מקטגוריות שונות, ראינו שחלה עלייה בשיעור המשתמשים בחומרים מסוימים, עלייה שחלה הן בשיעורים השנתיים והן בשיעורים החודשיים. העלייה העיקרית והברורה ביותר הייתה בשיעור המשתמשים במשקאות חריפים ובשיעור המשתמשים בקנביס. לא נמצאה עלייה דומה בחומרים ובקטגוריות החומרים האחרות, לפחות לא מאז 1995. משתמע מכך שגם אם חלה עלייה, ואף עלייה חדה, בשימוש בחומרים מסוימים, הרי השימוש בדימוי של מגפה מתפשטת שמאיימת על החברה הוא כנראה דימוי שאינו במקומו; ראשית, לא מדובר בעלייה משמעותית ועקיבה בקטגוריות העיקריות של חומרים פסיכו-אקטיביים (טבק, אלכוהול וסמים בלתי חוקיים). שנית, דווקא בקטגוריה המסוכנת יחסית – סמים "קשים" ("סמים בלתי חוקיים אחרים" בלוחות שלעיל) אין עלייה כזאת (אם כי במשך השנים חלו שינויים במרכיביה). ממצאים אלה מעלים את השאלה, כיצד ייתכן שלמרות העלייה בשימוש בחומרים מסוימים לא חלה עלייה משמעותית בכלל המשתמשים באלכוהול

או בסמים בלתי חוקיים. שאלה זאת מחייבת בדיקה מעמיקה יותר, אך הנתונים שלעיל מרמזים כי לפחות חלק מההסבר נעוץ בכך שהשימוש בחומרים מסוימים מחליף את השימוש בחומרים אחרים.

התחום השני שבדקתי הוא מידת ההתמדה בשימוש כפי שהיא משתקפת בדו"חות אלה. בבדיקה זאת נמצא (1) שההתמדה בסמים ה"קשים" היא הגבוהה ביותר; (2) ההתמדה בשימוש בטבק היא השנייה בדירוג; (3) ההתמדה בשימוש בקנביס היא בינונית עד נמוכה. בעוד שההתמדה בסמים "קשים" צפויה (למעשה יש בה מידה מסוימת של הגזמה מתודולוגית, מאחר שהיא מבוססת על סדרה של חומרים), הרי ההתמדה הגבוהה יחסית בשימוש בטבק אינה זוכה כנראה לתשומת הלב הראויה, ואילו ההתמדה הנמוכה יחסית בשימוש בקנביס נראית מנוגדת למסרים שמעבירים לעתים קרובות אמצעי התקשורת.

בטרם אציין את תרומת הניתוחים שהוצגו והמסקנות הנובעות מהם, ראוי להדגיש כי בהתייחסות לניתוחים ולממצאים שלעיל יש להביא בחשבון שמדובר במדגם של תלמידי בתי ספר בלבד. עצם ההגבלה של תחום הגיל משפיעה על הממצאים (במיוחד כשמדובר בהתמדה בשימוש), הן משום שמדובר בטווח גילים מוגבל מאוד והן משום שחלק מהאנשים שישתמשו בחומרים השונים בגיל 25 או 30 עדיין לא עשו את הצעד הראשון בכיוון זה. לאור סייגים אלה חשוב לבדוק בצורה דומה גם את גבי נתוני האוכלוסייה הבוגרת. יש לזכור גם שהגבלת המחקר לתלמידים מוציאה ממנו בעצם את אוכלוסיית בני הנוער שאינם לומדים, אוכלוסייה שמשתמשת בחומרים השונים בשיעור גבוה הרבה יותר.

למרות מגבלות אלה, נראה שבדיקה השוואתית של ממצאי הסקרים השונים מאפשרת להגיע למסקנות החורגות בהרבה ממסקנותיו של הסקר הבודד. צעדים בכיוון זה נעשו כבר במספר מאמרים שפרסמה המדענית של הרשות למלחמה בסמים (ראו למשל, בר-המבורגר, 2006), אך נראה לי שבמאמר זה הרחבתי את היריעה ואת היישומים של הנתונים הקיימים, וזאת אף שהגבלתי עצמי לסיכומי הסקרים כפי שפורסמו. ברור שניתוח של הנתונים הגולמיים יכול להניב מסקנות מעמיקות יותר.

חשוב להדגיש שמדובר במושגים שאינם מקובלים בתחום. כידוע, מקובל להשתמש במונחים, כגון "התמכרות" ו"תלות", אך מונחים אלה מוגבלים מאוד, קשים לבדיקה מחקרית, והשימוש בהם מביא לעתים קרובות לבלבול ואי-בהירות בקשר לבעייתיות הכרוכה בשימוש בחומרים שונים. כך למשל, ידוע שהתמותה מסמים בלתי חוקיים נמוכה בהרבה מהתמותה מחומרים פסיכו-אקטיביים חוקיים (Ezzati et al., 2002), ובכל זאת, אין להקיש מכך בהכרח שהחומרים החוקיים מסוכנים יותר מהחומרים הבלתי חוקיים. גם כשמבחינים בין היבטים שונים של סיכון ומתמקדים בסיכון (או בסיכוי) להתמכרות בלבד, מדובר בשאלה שקשה לחקור אותה. הטכניקה המקובלת היא לבדוק איזה משטר של מתן החומר לחיות מעבדה גורם להן להתמכר, אך טכניקה זאת מוגבלת מאוד בשל מספר סיבות: ראשית – הגדרת התלות אצל בני אדם שונה מהגדרתה אצל בעלי חיים; שנית – התהליך של רכישת ההרגל או התלות

שונה אצל בני אדם; שלישית – ידוע לנו שהשימוש בחומר אצל בני אדם, ואפילו הם מכורים, תלוי בגורמים רבים נוסף על ההשפעה הפרמקולוגית שלו. כתוצאה מכך, בדיקת "פוטנציאל ההתמכרות" של חומרים אצל בני אדם מסתמכת בעיקר על הערכותיהם של מומחים (ראו למשל Hilt, 1994; Nutt, King, Saulsbury & Blakemore, 2007).

הגישה שהוצעה כאן משנה את עצם תפיסת התופעה, לפחות ברמת המקרו – רמת הניתוח החברתי. בגישה זו אני מציע להתמקד במשתמשים בסמים ברמה כזו או אחרת של קביעות ולאמוד את שיעורם של אלה תוך התבססות על שיעור המדווחים על שימוש חודשי (או שבועי, או יומי – יש להתאים את תקופת ההתייחסות לחומר ולסוג הסקר), במקום להתמקד ב"מכורים". הסתכלות כזאת על פוטנציאל ההתמדה של חומרים שונים (כמייצג את פוטנציאל ההתמכרות להם) מאפשרת להעריך ולדרג אותם באופן שהוא משמעותי, למרות היותו שונה מהמקובל.

ראוי להדגיש שהמונח "התמדה" אינו תחליף ל"התמכרות". מונח זה משקף או מבטא תופעה רחבה שההתמכרות אינה אלא חלק ממנה. התמדה בשימוש משלבת השפעות ברמות שונות הפועלות על המשתמש, ובכלל זה השפעותיו הפיזיולוגיות של החומר, יצירת הרגלי התנהגות, השפעות חברתיות וחששות שונים. יש אמנם להיזהר בהסקת מסקנות מהנתונים שהוצגו, ועם זאת, ממצאים אלה עשויים להערכתי להעלות שאלות ותהיות על הידוע ומוסכם עד כה, ואולי בכך עיקר חשיבותם.

מקורות

- בר-המבורגר, ר' (2006). **השימוש בסמים פסיכואקטיביים במדינת ישראל: תמונת מצב החל מתחילת שנות ה-90 ועד היום**. ירושלים: הרשות למלחמה בסמים. זמין באתר: <http://www.antidrugs.gov>
- מבקר המדינה (2001). **דו"ח שנתי לשנת 2001** (מס' 52). ירושלים.
- ועדת הכנסת למאבק בנגע הסמים (2006). **פרוטוקול**. זמין באתר: <http://www.knesset.gov.il/protocols/data/rtf/samim/2006-06-27.rtf>
- Ezzati, M., Lopez, A. D., Rodgers, A., Vander Hoorn, S., Murray, C. J. L., & The Comparative Risk Assessment Collaborating Group (2002). Selected major risk factors and global and regional burden of disease. *The Lancet*, Oct. 30.
- Hilts, P. J. (1994). Is nicotine addictive? It depends on whose criteria you use. *The New York Times*, Aug. 2 (Science).
- Leshner, A. I. (1997). Addiction is a brain disease, and it matters. *Science*, 278(3), 45–47.
- Nutt, D., King, L. A., Saulsbury, W., & Blakemore, C. (2007). Development of a rational scale to assess the harm of drugs of potential misuse. *The Lancet*, 369, 1047–1053.